

Лекція №1 «Еволюція розвитку демократії як соціально-політичного та правового феномену»

Людство за всю історію свого свідомого існування напрацювало, сповідує і використовує багато різноманітних цінностей, з-поміж яких однією з найдавніших, найяскравіших і далеко неоднозначних є демократія.

Основні історичні типи демократії можна подати в такому узагальненому вигляді

- первісна родо- і племінна демократія;
- “військова демократія” (перехідний тип демократії від первісного до рабовласницького суспільства);
- антична демократія (з її регіональними та стадіальними різновидами);
- комунальна демократія епохи феодалізму;
- ліберальна демократія з її різновидами й етапами;
- пролетарська демократія;
- соціальна демократія;
- неоліберальна демократія.

Наведена типологізація є, однак, досить умовною, науково недостатньо обґрунтованою, а тому виникає реальна потреба більш предметного аналізу історичних витоків та генези демократії. Немає однозначної відповіді, де уперше з’явилися прообрази, сформувався і була використана для облаштування життя демократія, однак більшість спеціалістів у цій галузі адресують до доби Стародавнього світу – Греції і Риму, де виникли перші держави поліси. Першим ідеологом демократії вважають Перікла, розквіт діяльності якого припадає десь на 430 р. до н. е. Він стверджував, що саме демократія сприяє розвитку толерантності й вихованню у людини громадянського духу. Очоливши групу афінських демократів, Перікл прийшов до влади в 461 р. до н. е., коли йому було трохи більше 29 років, і майже без перерви керував афінським полісом до самої смерті (429 р. до н. е.). Як реформатора, що завершив процес демократизації Афін, Перікла називали тираном, а Фулідід прозвав його “першим серед афінян”. За

правління Перікла введено плату громадянам за виконання громадських обов'язків (присяжним за участь у судовому засіданні, військовим за військову службу тощо), введено обрання посадових осіб способом жеребкування.

Завдяки Періклу було змінено закон про громадянство: громадянином міг стати тільки той, батьками якого були громадяни Афін. Головними принципами афінської демократії, за владарювання Перікла, були: рівність при голосуванні; рівність перед законом; вирішальне право більшості при вирішенні загальних справ; пряма виборність функціонерів влади; пряма звітність функціонерів влади перед народом; турбота про усіх вільних громадян.

Перікл значно розширив панування Афін у Греції, надавши своїй державі статусу морської. Ідея і сутність свободи, завдячуючи йому, була піднята в Афінах до рівня самопожертви. Закономірно, що однією з найперших і класичних вважають саме афінську демократію, що існувала приблизно з 500 р. до н. е. і до 321 р. до н. е. В цей час місто-держава Афіни славилися прямою демократією, тобто будь-хто з громадян міг прийти на народні збори і висловити свою думку стосовно обговорюваних на них питань. Порядок проведення таких зборів і щоденне управління містом контролювала “рада п'ятисот”, судові та аудиторські функції виконував суд присяжних, до якого входила велика кількість суддів. При цьому членство у раді і судах визначали жеребкуванням. Кожний громадянин мав не менші шанси, ніж решта, стати одного дня або головою Афін, або головним суддею.

До аналізу дослідження сутності афінської демократії фахівці з політичних соціальних наук особливо активно вдалися у ХХ — на початку ХХІ ст., намагаючись протиставити її, як альтернативу, представницькій демократії. Афінська демократія, однак, викликає сумніви, коли чиняться спроби називати її справді демократією більшості. Коли йшлося про те, що “всі громадяни” беруть участь в ухваленні політичних постанов, то це зовсім

не означало, що йдеться про більшість, оскільки у виборах не брали участі дорослі жінки, раби, чужинці, жителі інших міст, що проживали в Афінах.

Те саме щодо справжньої демократичності можна сказати зокрема і про Великобританію, де права голосу до 1918 року не мали жінки.

По-своєму пояснювали феномен “демократія” давньогрецькі мислителі Демокрит (бл. 460–370 рр. до н. е.) та засуджений афінською демократією на смерть знаменитий філософ Сократ (469–399 рр. до н. е.). Демокрит був прихильником рабовласницької демократії, а Сократ, навпаки, - противником демократії і прихильником рабовласницької аристократії, вважаючи, що демократія - привілей людей освічених, розумних, благородних, а такими більшість землеробів, працюючих людей, на його думку, не є. Демокрит особливо акцентував увагу і вивчав людину як суспільну істоту (“Мала світобудова”), вважаючи, що суспільство і держава виникли виключно внаслідок діяльності людини. Оскільки саме в державі втілюються усі блага і справедливості, громадяни, на його думку, повинні постійно дбати про вдосконалення держави, управління нею.

В основі держави Демокрит бачив принцип “узгодженого і гармонійного діяння”, а її метою вважав погодження різних за своєю спрямованістю суспільних інтересів. Це погодження має відбуватися через закон, шляхом вибору мудрих, інтелектуально розвинених і вихованих правителів. Демокрит вважав, що справжнє людське щастя — “коли душа перебуває у спокої і рівновазі, не стурбована ніякими переживаннями”. Щоб вдало керувати суспільством, доводив Сократ, треба знати, що таке добро, бути освіченою людиною.

При цьому кожна людина, вважав він, має коритися державі з усіх питань, що не суперечать її сумлінню. Керуючись такими сентенціями, філософ відмовився навіть від пропозицій утекти з в’язниці, куди потрапив за несправедливим звинуваченням. Ідеї Сократа значною мірою поділяв і розвивав у своїх працях інший давньогрецький філософ - його учень Платон (428/27–347 рр. до н. е.). З одного боку, Платон вітав демократію, що була, на

його переконання, великим кроком до жаданої свободи, а з другого - бачив у ній загрозу твердому плану життя і порядку. Він вважав, що демократія - це влада натовпу, який здебільшого є неблагогородним демосом.

Саме тому демократія, як і тиранія, є найнедоцільнішою формою державного правління взагалі. Платон вказував, що у всіх державах справедливістю вважається одне й те саме, тобто “те, що притаманне існуючій владі” [212, 705]. Будь-яка влада, на думку мислителя, встановлює закони на свою користь: демократія - демократичні, тиранія - тиранічні і т. ін.

Платон наполягав на тому, що справді вдалим правителями держав є лише філософи, тобто люди всебічно освічені й розвинені. “Допоки в державах, - говорив він, - не будуть владарювати філософи, або так звані нинішні царі і владики не стануть благородно і ґрунтовно філософствувати і це не зіллється воєдино - державна влада і філософія, і поки не будуть в обов’язковому порядку відсторонені ті люди, - а їх багато, - які нині прагнуть порізно до влади, або до філософії, до тих пір держава не позбавиться такого зла, та й не стане можливим для роду людського і не побачить сонячного світла те державне влаштування, яке ми щойно описали словесно”.

Державні влаштування Платон поділяв на тимократичні (тому що ґрунтуються на честолюбстві), олігархічні, демократичні і тира нічні. Проте усі ці влаштування він вважав недосконалими. Розмірковуючи над тим, що таке демократія, найбільш вдалим, на його погляд, є державний устрій. Платон намагався обґрунтувати модель найкращої держави. У роботах “Держава” і “Закони” він спочатку формулює своє бачення сутності полісу взагалі.

Платон вважав, що поліс (державна) проходить чотири основних стадії у своєму розвитку.

Перша стадія (“істинна”, “здорова”), - пов’язана з наявністю людських потреб і необхідністю їх задоволення.

Друга стадія (“пишна”) - характеризується значно вищими, цивілізаційними благами.

Третя стадія - поліс у своєму розвитку очищується від тих негативних сторін, які має конкретна цивілізація.

Четверта стадія полісу є заключною, “прекрасною”, коли власне держава і управляється правителем-філософом.

Життя громадян за такого правителя є максимально щасливим. Платон вважав, що вказані стадії розвитку полісу не обов’язково йдуть одна за одною у жорсткому порядку. Провідною складовою ідеальної держави, на його думку, має бути справедливість, коли кожен займається і робить “лише своє”, не втручаючись і не роблячи нічого з того, що мають робити інші громадяни. Тобто ідеальна держава — це держава з чітким розподілом праці, де існують три основних стани: правителі, воїни (охоронці), виробники.

Правителі, за Платоном, повинні мати розум і нахил до керування державою. Воїни від природи є людьми імпульсивними і їхнє призначення — захист, оборона держави. Правителі і воїни мають керувати третім станом — ремісниками, хліборобами та ін. Ідеальна держава, за Платоном, це держава, де усе і усі максимально підпорядковані законам, а життя громадян — інтере сам держави. Як і Сократ, Платон доводить, що справедливість і законність — це одне й те саме, в основі яких лежить божий, ідеальний початок. Ідеальна держава, говорив Платон, це та держава, в якій правитель — мудрий, воїн — сильний і мужній, а виробник — поміркований. Забезпечення такої гармонії філософ вбачав у вихованні, освіті, організації життя у державі на принципах і засадах колективізму і солідаризму. По суті і змісту виховання мало б робити громадян максимально законослухняними й одночасно такими, що вірять у Боже походження держави і законів. Відтак для кращої демократичної держави, стверджував Платон, потрібні дві обов’язкові умови — кращі правителі і мудрі, справедливі закони, обов’язкові для всіх. Ще більш ідеальною, на думку Платона, була друга ідеальна модель держави, де регламентація усього життя людей досягає свого максимуму. Встановлюється кількість громадян, визначаються розміри їхніх наділів, будинки тощо. Усе це розподіляється жеребкуванням і

одночасно вводяться обмеження, пов'язані з бідністю і багатством. Розкіш і лихварство, споживання також регламентуються. Вста новлюється кількість правителів, громадяни в обов'язковому порядку беруть участь у народних зборах (під загрозою штрафу). Для такої моделі держави Платон пропонував ще й своєрідну наддержавну владу — “нічні збори” з 10 наймудріших і найстаріших громадян охоронців, які мали б опікуватися долею держави. На думку окремих дослідників, за усього демократичного, прогресивного підходу, ідеальні моделі державного устрою, запропоновані Платоном, багато в чому були прообразом тих тоталітарних держав, які виникли й сформувалися у світі в XIX– XX ст., тобто у Новий час. Таку саму як і Сократ рухливість демократії, її суперечливість відзначав і Аристотель. Справжню демократію він вбачав у тому.

Яскраві приклади та елементи демократії дала козацька доба, що існувала практично з кінця XV до другої половини XVIII ст. Понування формальної рівності між козаками, заперечення приватної власності, виборність усіх органів управління і управлінців (кошових, старшини, гетьманів та ін.), контроль за їхньою діяльністю — усе це за свідчує про наявність справді демократичних елементів і засад, на яких намагалася ґрунтуватися козацька “республіка”.

Окрім звичаєвого права, неписаних законів, якими керувалося козацтво, з'являються і перші нормативні акти, де були відповідним чином регламентовані демократичні процедури. Яскравим зразком такого акта є укладена в 1710 р. “Конституція прав і свобод Запорозького Війська”. Вона не лише узгоджувала взаємини між гетьманом України П. Орликом, його виборцями та запорозькими козаками, віддзеркалювала високий суспільно-політичний рівень української старшинської еліти, а й закріплювала низку демократичних положень, без яких існування козацької держави вбачалося неможливим. Відтак демократичні традиції в Україні мають свою історію, генезу і специфіку. Українська дослідниця М. І. Пірен виділяє, — порівняно, зокрема, з країнами Заходу, — дві специфічних особливості такого процесу:

- перервність державницького процесу, чергування в українській історії періодів політичного піднесення і занепаду, що, своєю чергою, зумовлювали занепад і розвиток демократичних триад цій;

- підпорядкування завжди демократичних ідей соціальній та національній ідеям у ситуаціях, коли “концепції демократичного врядування та ліберальних прав і свобод” видаються утопічними і не мають широкої підтримки.